

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Haziran / June 2019, 12: 33-54

Bakara Sûresi Tefsiri Perspektifinden İmam Birgivî'nin Tasavvufa ve İşarî Te'vîle Yaklaşımı*

The Approach of Imam Birgivî to Tasawwuf and Ishari Ta'wil from The Perspective of Tafsir of Surah al-Baqara

Yunus Emre Gördük

Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

Associate Professor, Balıkesir University, Faculty of Theology,

Department of Qur'anic Exegesis (Tafsir)

Balıkesir/Turkey

yunusemre.gorduk@gmail.com

orcid.org/0000-0001-7603-7705

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 22 Ocak / January 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 4 Nisan / April 2019

Yayın Tarihi / Published: 20 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Sayı / Issue: 12 **Sayfa / Pages:** 33-54

Atıf / Cite as: Gördük, Yunus Emre. "Bakara Sûresi Tefsiri Perspektifinden İmam Birgivî'nin Tasavvufa ve İşarî Te'vîle Yaklaşımı [The Approach of Imam Birgivî to Tasawwuf and Ishari Ta'wil from The Perspective of Tafsir of Surah al-Baqara]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 12 (June 2019): 33-54. <https://doi.org/10.18498/amailad.579955>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

* Bu makale, "Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivî" adlı uluslararası sempozyumda sözlü olarak sunulan tebliğin genişletilmiş halidir. / This article is an expanded form of oral presentation in an international symposium titled "A Muslim Scholar of Islam From Balıkesir: Imam Birgivî".

The Approach of Imam Birgivî to Tasawwuf and Ishari Ta'wil from The Perspective of Tafsir of Surah al-Baqara

Abstract

It was one of the most important characteristics of the Ottoman Empire that the Sufi tradition was adopted by the people through many large and small sects (tariqats). There is no doubt that tasawwuf itself has been the most dominant cultural code of the state-nation integration that kept the Ottoman Empire alive for six centuries. Within this framework, we can say that the part of the Ottoman scholars which is not related to the tasawwuf is almost absent in the general population. Imam Taqiyyuddîn Muhammad Birgivî is the scholar who lived in the last part of period that known the "Rising Period of the Ottoman Empire". The author (muallif) produced works in many fields, especially Arabic Language and Fiqh, also has a tafsir covering the first ninety-eight verses of the Surah al-Baqara. It is understood that Birgivî, like many other Ottoman scholars (ulamas), has highly benefited from the tasawwuf. His father's grandfather, Sheikh Lutfullah, is the caliph of Hacı Bayram-ı Velî one of the famous sufis. It is known that Birgivî is also a member of the same tariqa (Bayramiyya). In this paper, ishari ta'wils and sufi commentaries of Birgivî are examined. Birgivî, who strongly criticized the false sufis who abused the tasawwuf, especially stated that the members of the Ibâhiyya were denialist and deviant. In this respect, it is seen that Birgivî, who is supposed to be against to the tasawwuf (sufism) by some, has confirmed the true sufis and even influenced by the wahdat al-wujud, which is identified with the thought system of Ibn al-'Arabî. His stance on this issue means confirmation of ishari ta'wil in tafsir. Moreover, this is a response to those who accuse the sufi mufassirs by being part of deviant Bâtiniyya.

Summary

It was one of the most important characteristics of the Ottoman Empire that the Sufi tradition was adopted by the people through many large and small sects (tariqats). There is no doubt that tasawwuf itself has been the most dominant cultural code of the state-nation integration that kept the Ottoman Empire alive for six centuries. Within this framework, we can say that the part of the Ottoman scholars which is not related to the tasawwuf is almost absent in the general population. Imam Taqiyyuddîn Muhammad Birgivî is the scholar who lived in the last part of period that known the "Rising Period of the Ottoman Empire". It

is known that Birgivî was considered as one of the most prominent scholars in his own time, also extremely distinguished, honest and uncompromising in his religious and moral character. It is understood that Birgivî, like many other Ottoman scholars (ulamas), has benefited from the tasawwuf very highly. His father's grandfather, Sheikh Lutfullah, is the caliph of Hacı Bayram-i Velî one of the famous sufis. It is also known that Birgivî is a member of the same tariqa (Bayramiyya).

Imam Birgivî, who produced works in many fields, especially Arabic Language and Fiqh, also has a tafsir covering the first ninety-eight verses of the Surah al-Baqara. This tafsir is the only work in his field of tafsir (Quranic exegesis). This work contains important data about his attitude towards both tasawwuf and sufi (ishari) tafsir/ta'wil. The study of tahqîq on this tafsir by Abdourrahmaan b. Sâlih b. Sulaiman ad-Dahsh is a master thesis. This study, which was accepted in the University of Imam Muhammed (Saudi Arabia/Riyadh) was published in 2004 under the name of "Muqaddimatu'l-Mufasssîrîn". In this study, microfilms of the two copies of Medina Islamic University were used and it was stated that the original was in al-Madrasah al-Mahmudiyyah in Medina. The work is also called "Tafsîru Surah al-Baqara" and "Tafsîru'l-Qur'an al-Karim".

In this paper, ishari ta'wils and sufi commentaries of Birgivî are examined. Birgivî, who strongly criticized the false sufis who abused the tasawwuf, especially stated that the members of the Ibâhiyya were denialist and deviant. Because the Ibâhiyya, some of whom appear to be Sufi but are so deviated, have rejected compulsory worship such as prayer (salah) and fasting (sawm). In fact, according to them, a perfect Sufis cannot sin in terms of its spiritual structure because even his acts which seem illegitimate should be understood differently. In terms of this line, it is seen that Birgivî, who is supposed the against to the tasawwuf (sufism) by some, has confirmed the true sufis and even influenced by the wahdat al-wujud, which is identified with the thought system of Ibn al-'Arabî. In fact, this is not surprising because the work entitled "Daf'u Mata'in al-Sûfiyyah" which belongs to Akshamsaddin and defends Ibn al-'Arabî shows that the members of the Bayramiyya are not foreign to the wahdat al-wujud concept.

We briefly record one of several examples (al-Baqara/27) on the subject from this short tafsir of Birgivî and refer the enthusiasts to the detailed reading: "Merging things that are apparently separate; it is possible by seeing that the kasrat (multiplicity) is a relative kasrat, and that there is a genuine wahdat (unity). However, they oppose this order and believe in the fact that the Wahid who have a genuine wahdat is the Kathir. Thus, they obscure the wahdat with the kasrat. They do not gather different things together; on the contrary, by

36 | Y. E. GÖRDÜK / Bakara Sûresi Tefsiri Perspektifinden İmam Birgivî'nin Tasavvufa ve İsharî Te'vîle Yaklaşımı

breaking up the collective, they break what Allah commanded unification. Thus, they damage and corrupt the worshiping fields of those who cannot see the wahdat of the being.”

We do not know in detail how and to what extent Imam Birgivî has adopted the view of wahdat al-wujud but his ishari ta'wil which is mentioned here as an example makes references directly to the idea of wahdat al-wujud. According to him, the spiritual sign (isharat) in the verse commands to avoid drowning in the kasrat (multiplicity) and to combine the everything with the wahdat (unity).

In four different places of Imam Birgivî's tafsir (27, 28, 67 and 68th verses of the chapter al-Bakara), he gave a place to ishari ta'wils (interpretations). In this case, in terms of numerically, it can be said once in every twenty-five verses have been made ishari ta'wil. From here, we can conclude that if Birgivî had written a tafsir explaining the whole of the Qur'an, it would be possible to encounter his two hundred and fifty ishari ta'wils. This figure is not a figure to be underestimated at all. In our opinion, if such a complete tafsir had been written, then we might have counted it as an ishari tafsir now.

His stance on this issue means confirmation of ishari ta'wil in tafsir. Moreover, this posture is a response to those who accuse the sufi mufassirs by being part of deviant Bâtiniyya. On the other hand, Birgivî's approach to the subject; It is one of the rare examples of the attitude that should be demonstrated by a principled scholar.

Keywords: Tafsir, Birgivî, Tasawwuf, İshari, Ta'wil.

Bakara Sûresi Tefsiri Perspektifinden İmam Birgivî'nin Tasavvufa ve İsharî Te'vîle Yaklaşımı

Öz

Tasavvuf geleneğinin halk tarafından birçok irili ufaklı tarikatlarla özümsemiş olması Osmanlı Devleti'nin en önemli özelliklerinden biriydi. Şüphesiz ki Osmanlı'yı altı asır boyu ayakta tutan devlet-millet bütünleşmesinin en başat kültürel kodlarını oluşturan şey de tasavvufun bizzat kendisi olmuştur. Bu çerçevede Osmanlı ulemâsının tasavvufla ilgisiz olan kısmı umum yekûn içinde yok denecek kadar azdır. Osmanlı Devleti'nin “Yükselme Dönemi” diye anılan zaman diliminin son kısmında yaşamış âlimlerden biri de İmam Takiyyüddîn Muhammed Birgivî'dir. Başta Arap Dili ve Fıkıh olmak üzere pek çok alanda eser veren müellifin Fâtiha ile birlikte Bakara sûresinin ilk doksan sekiz âyetini kapsayan bir tefsiri de bulunmaktadır. Birgivî'nin diğer pek çok Osmanlı âlimi gibi tasavvuftan oldukça üst seviyede istifade etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Babasının dedesi Şeyh Lütfullah, meşhur sûfililerden Hacı Bayram-ı Velî'nin halifesidir. Kendisinin de aynı tarikatın (Bayramiyye) müntesibi olduğu

bilinmektedir. Bu makalede Birgivî'nin, bahsi geçen tefsirindeki tasavvufî-işârî te'vîl ve yorumları incelenmiştir. Tasavvuf yolunu istismar eden sahte sûfileri sert bir şekilde eleştiren Birgivî, özellikle İbâhiyye mensuplarının küfür ve dalâlette olduğunu belirtmektedir. Bu yönüyle kimileri tarafından tasavvufa karşı olduğu zannedilen müellifin istikamet üzere olan mutasavvıfları benimsediği hatta İbnü'l-Arabî'nin düşünce sistemi ile özdeşleşen vahdet-i vücûddan bile etkilendiği görülmektedir. Onun mevcut tavrı, tefsirde işârî te'vîli tasdik mahiyetindedir. Dahası, bu duruş işârî te'vîl yapan sûfi müfessirleri sapkın "Bâtînlilik"le itham edenlere verilmiş fiilî bir cevap niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Birgivî, Tasavvuf, İşârî, Te'vîl.

Giriş

Tarih boyunca pek çok âlim tasavvufu benimseyip müstakim tarikat büyüklerine saygı duyarken; yoldan çıkmış, tasavvufun özünden uzaklaşmış sûfi görünümlü kimseleri şiddetle eleştirmiştir. Asıl adı Takıyyüddîn Muhammed olan Birgivî (ö. 981/1573) de sözü edilen âlimler cümlesindedir. Birgivî'nin kendi döneminde en seçkin ulemâdan sayıldığı, ayrıca dînî ve ahlâkî şahsiyeti açısından da son derece mümtaz, dürüst ve tavizsiz bir insan olduğu bilinmektedir. Gerçek şu ki o, kendi zamanındaki bidatlere ve bâtil itikatlara karşı mücadelesini şiddetle sürdürmüştür. Hayatının bir döneminde halkın bidatleri terk etmesinden ümidini keserek İstanbul'a gidip Bayramiyye tarikatı şeyhi Abdullah Karamanî'ye intisap ettiği ve inzivaya çekildiği nakledilmektedir. Daha sonra şeyhinin isteğiyle tedris faaliyeti için, Sultan II. Selim'in hocası Birgî'li 'Atâullah Efendi'nin kendi memleketinde yaptırdığı medreseye müderris olarak tayin edildiği belirtilir. Ömrünün geri kalan kısmını Birgî'de tedris, irşad ve telifle geçiren Takıyyüddîn Muhammed, yaşadığı bu beldeye nisbetle "Birgivî" diye şöhret bulmuş ve burada vefat etmiştir.¹

Birgivî'nin intisap etmiş olduğu Bayramiyye tarikatının en meşhur temsilcilerinden biri, meşhur sûfi Hacı Bayram-ı Velî'nin (ö. 833/1430) halifesi ve Fatih Sultan Mehmed'in (ö. 886/1481) üstadı olan büyük mutasavvıf, âlim ve tabip Akşemseddin'dir (ö. 863/1459). Onun kurduğu

¹ Emrullah Yüksel, "Birgivî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 192.

Bayramiyye koluna “Şemsiyye-i Bayramiyye” adı verilmiştir. Bayramiyye tarikatı, Hacı Bayram-ı Velî'nin vefat ettiği XV. yüzyılın ilk yarısında, Balıkesir'de Şeyh Lütfullah Efendi'nin nezaretinde faaliyet göstermekteydi.² Şeyh Lütfullah'ın konumuz açısından önemli bir özelliği bulunmaktadır. Hacı Bayram'ın halifesi olan bu zât İmam Birgivî'nin babasının dedesidir. Fatih Sultan Mehmet döneminin başlarında vefat eden Şeyh Lütfullah, Balıkesir merkezinde kendi adıyla anılan caminin hazîresinde medfundur. Şeyh Lütfullah'ın Bahâuddîn ve İskender adında iki oğlu vardır. İskender Efendi, Pîr Ali Efendi'nin babası, Birgivî'nin dedesidir. Birgivî'nin babasının amcası olan Bahâuddîn Efendi de Bayramiyye şeyhlerindedir.³

Burada bir parantez açacak olursak; Akşemseddin'in kurmuş olduğu Bayramiyye-Şemsiyye tarikatının, İbrahim Tennûrî ile “Tennûriyye” adını aldığını ve bu zâtın oğullarıyla devam ettiğini belirtmemiz gerekir. Osmanlı'nın meşhur şeyhülislamlarından Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) babası İskilipli Şeyh Muhyiddîn Muhammed Yavsî, kendi zamanında Tennûriyye'nin İstanbul'daki temsilcisiydi.⁴ Padişah II. Bâyezîd'e yakınlığıyla bilinen bu zât “Hünkâr Şeyhi” diye anılmıştır.⁵ Bu türden, ayrıntı sayılabilecek ancak konumuz açısından önem arz eden bilgilerin yekûnundan, Bayramiyye tarikatının Osmanlı'nın özellikle payitahtında ve pek çok beldesinde son derece etkili olduğu, devlet erkânı tarafından da rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan, kanaatimizce İmam Birgivî'nin bu tarikata olan muhabbet ve irtibatı sadece Abdullah Karamanî'ye olan intisabıyla değil, başta büyük dedesi olmak üzere diğer aile büyüklerinden intikal eden kadîm gelenek ve gönül bağıyla izah edilmelidir.

Başta fıkıh ve Arap Dili olmak üzere farklı alanlarda eser veren Birgivî, bizâtihi tarikat müntesibi olduğu halde, Sünnû esaslardan sapmış

² Bayramiyye ve temsilcileri ile ilgili detaylı bilgi için bk. Fuat Bayramoğlu - Nihat Azamat, “Bayramiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5: 269-273.

³ Bk. Huriye Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 29; Mehmet Özkan, *Muhammed Birgivî'nin Fikhî Meselelere Yaklaşımı* (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 42-43.

⁴ Bk. Mustafa Uzun, “İbrâhim Tennûrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 356.

⁵ Ahmet Akgündüz, “Ebussuûd Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 365.

ve bidatlere dalmış olarak kabul ettiği tasavvuf istismarcılarını şiddetle eleştirmiştir. Hatta o bu minvâldeki eleştirilerini içeren “*el-Kavlü'l-vasîtu beyne'l-ifrâti ve't-tefrîti*” adlı bir risâle telif etmiş ve bu tavrından dolayı bazılarınca tasavvuf düşmanı olmakla bile itham edilmiştir. Oysaki onun tasavvufu reddetmediği; Kur'ân-Sünnet çizgisindeki doğru tasavvufu benimseyip takdir ettiği izahtan vârestedir.⁶ Nitekim İmam Gazâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* eserinden geniş ölçüde istifade ederek telif ettiği “*et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*” gibi meşhur bir eserin⁷ ve yine “*Cilâu'l-Kulûb*” adlı tasavvufî bir risâlenin sahibi oluşu bunun önemli delilleridir. Şüphesiz ki onun özel hayatı da telif ettiği bu eserler doğrultusunda sürmüştür. Öğrencilerinden olan Akşehirli Hocazâde Abdünnâsır Efendî'nin yazdığı ve Kuşadalı Ahmed Efendî'nin *Tercüme-i*

⁶ Bu noktada tasavvufu benimsemekle, çeşitli tarikat mensuplarının (sûfiyye-mutasavvife) yapıp ettiklerini benimsemenin farklı şeyler olduğu unutulmamalıdır. Tarikatlar tasavvuf yolunda olduğunu iddia eden birer mektep/ekol niteliğindedir. Bir mektebin tarz ve usulünün yahut o mektebe mensup kimselerin, yani kendine “sûfi-mutasavvif” diyenlerin tenkit edilmesi bizâtihi tasavvufun tenkit edilmesi anlamına gelmez. İmam Birgivî'nin ise ilkini yaptığı görülmektedir ikincisini değil. Bazı araştırmacılara göre Birgivî'nin, Kuşeyrî'nin *Risâle'*inde zikredilen ilk dönemlerdeki bazı meşhur sûfilerden övgüyle bahsetmiş olması, onun müesses tasavvufa (yani tarikatlara ve mensuplarına) olumlu baktığı anlamına gelmemektedir. [Bu konuya temas eden bir araştırma örneği için bk. Mahmut Ay, “Birgivî'nin Tasavvuf Hakkındaki Görüşlerine Nablusî'nin Penceresinden Bakış”, *Balıkesirli Bir İslam Alimi İmam Birgivî*, ed. Mehmet Bayyigit v.dğr. (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 3: 753-774.] Bununla birlikte kanaatimizce onu sadece tasavvufun özünü tasdik eden ve müesses kısmına topyekûn karşı olan bir figür şeklinde tavsif etmek isabetli değildir. Zira bir yandan Bayramiyye'ye olan intisabı, öte yandan tefsirinde işârî te'villere yer vermiş olması ve vahdet-i vücûd düşüncesinden etkilendiğinin hissedilmesi bizi bu düşünceye sevk etmektedir. Birgivî'yi sıra dışı kılan husus belki de kendi içinde çelişki gibi görünen bu tür inişli çıkışlı bir zihne sahip olmasıdır.

⁷ Hangi davranışların kaçınılacak bid'atlar çerçevesine girdiğinin de belirtildiği bu kapsamlı eserde halvete çekilmek ve şeyhin himmetine mazhar olmak suretiyle doğrudan Hz. Peygamber'e ve Allah'a ulaşım dinî meseleleri çözeceklerini ileri süren bazı tasavvuf ehline ait iddiaların ilhad ve dalâletten ibaret olduğu ifade edilmiş, bu hükmü desteklemek için Cüneyd-i Bağdâdî, Serî es-Sakatî ve Bâyezîd-i Bistâmî gibi mutasavvıflardan nakiller yapılmıştır. Müellif kendi zaviyesinden sapkınlık olarak gördüğü benzeri birtakım meseleleri de yine bu eserinde ele almıştır. Geniş bilgi için bk. Huriye Martı, “*et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 106-108.

Evrâd-ı Birgiviyye adıyla Türkçe'ye çevirdiği risalede Birgivî'nin çok yoğun bir dinî ve tasavvufî hayat yaşadığı resmedilmektedir.⁸

Bu meyanda belki de en dikkat çekici nokta Bayramiyye'nin vahdet-i vücûd anlayışı ile ilişkisidir. Akşemseddin'e ait olup Muhyiddin İbnü'l-Arabî'yi (ö. 638/1240) savunan *Def'u meta'ini's-sûfiyye* adlı eser⁹ Bayramiyye mensuplarının vahdet-i vücûd anlayışına yakın olduklarını göstermektedir. Akşemseddin'in halifelerinden olan İbrahim Tennûrî'nin (ö. 887/1482) Melâmîler tarafından da okunan *Gülzâr-ı Ma'nevî*'sinde bu durum daha açık olarak görülmektedir.¹⁰ Bu bilgiler ışığında ortaya, İmam Birgivî'nin Bayramiyye tarikatıyla geleneksel ailevî irtibatı ve Şeyh Abdullah Karamanî'ye bizzat intisâbı vesilesiyle vahdet-i vücûd görüşünden etkilenip etkilenmediği şeklinde önemli bir soru çıkmaktadır.

Birgivî'nin tasavvufla ilgili görüşlerini, onun doğrudan bu ilimle ilgili olmayıp farklı alanlarda telif etmiş olduğu bazı eserlerdeki satır arası bilgilerden de izlemek mümkündür. Müellifin Fatıha ile Bakara sûresinin ilk 98 âyetinin izâhını ihtivâ eden tek ciltlik eseri, tefsir alanındaki bilinen yegâne eseridir. Söz konusu eser, onun hem tasavvufa hem de tefsir sahasında işârî te'vîle karşı ne tür bir tutum içinde olduğuyula ilgili önemli veriler içermektedir. Yaşar Düzenli tarafından 1987 yılında bitirilen "*İmam Birgivî ve Tefsirdeki Metodu*" adlı mücmel çalışma eserin tahkîkini ihtivâ etmemektedir.¹¹ Abdurrahman b. Sâlih b. Süleyman ed-Dehş tarafından yapılan tahkîk de yine bir yüksek lisans tezidir. İmam Muhammed b. Su'ûd İslam Üniversitesi'nde (Suudi Arabistan/Riyad) yapılan bu çalışma yedi yüz sayfayı aşkın bir formda

⁸ Birgivî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili detaylı bilgi için bk. Yüksel, "Birgivî", 6: 191-194.

⁹ "Hall-i Müşkilât" olarak da anılan eser 856 (1452) yılında kaleme alınmıştır. Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve benzeri bazı büyük mutasavvıfların küfür ve ilhadla itham edilmelerine karşı, onların sözleriyle Kuşeyrî, Gazâlî, Cüneyd-i Bağdâdî, Necmeddîn-i Kübrâ gibi tanınmış ulemâ ve meşâyihin sözleri arasında bir fark olmadığını, mezkûr zevâtın eserlerinden nakiller yaparak göstermekte ve hepsinin aynı yolda bulduklarını ispata çalışmakta ve ithamları reddetmektedir. Bk. Fuat Köprülü - Mustafa Uzun, "Akşemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 301.

¹⁰ Bayramoğlu - Azamat, "Bayramiyye", 5: 272.

¹¹ Bk. Yaşar Düzenli, *İmam Birgivî ve Tefsirdeki Metodu* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987), 1-185.

"*Mukaddimetü'l-müfessirîn*" adıyla 2004 yılında basılmıştır.¹² Söz konusu tahkikte Medîne İslam Üniversitesi'nde bulunan iki nüshanın mikrofilmleri kullanılmış, bunların aslının Medîne'deki el-Medresetü'l-Mahmûdiyye'de olduğu belirtilmiştir.¹³ Eser "*Tefsîru Sûreti'l-Bakara*" ve "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*" gibi farklı isimlerle de anılmıştır.¹⁴

Bu makalede ed-Dehş'in yapmış olduğu tahkik çerçevesinde İmam Birgivî'nin tasavvufî vurgularına ve işârî yöntemle yapmış olduğu te'villerine dikkat çekilecektir. İlgili veriler sunulduktan sonra bunlardan ne gibi sonuçlar çıkarılabileceğine dâir bazı saptamalar yapılacaktır. Bu arada müellifin vahdet-i vücûd anlayışından etkilenmiş olup olmadığı da yine bu makalede cevabı verilmeye çalışılacak suallerden biridir. Bu minvâlde Birgivî'nin "*Mukaddimetü'l-müfessirîn*" adlı tefsirindeki ilgili veriler, gelecek olan alt başlıklarda âyet tertibine göre ele alınacaktır.

1. Birgivî'nin "Takvâ" ve "Yaratma" Kavramlarına Yaklaşımı

Yukarıda bahsi geçen *Mukaddimetü'l-müfessirîn* adlı eserinde Birgivî'nin "takvâ" ve "yaratma" kavramlarıyla ilgili tasavvufî izahlar yapmış olduğu görülmektedir. Tefsirde geçen bu açıklamalar işârî te'vilden ziyade ilgili kavramlara tasavvuf penceresinden bakış kabilinden addedilebilir. Şimdi bunları görelim.

1. 1. Birgivî, Bakara sûresinin hemen başında "ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ فِيْهِ هُدًى" *ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ فِيْهِ هُدًى* "15 âyetinde geçen "مُتَّقِيْنَ" lafzının izahında "takvâ" kavramıyla ilgili bazı bilgiler verir ve takvânın üç mertebesine dâir şunları söyler:

"Avâmın takvâsı küfürden içtinap etmektir. Orta derecelilerin (mutavasıt) takvâsı gerek fiilen gerekse terk edilerek işlenen günahlardan korunmaktır ve bu, şeriatta muteber olan takvâdır. Yüce Allah'ın 'اٰمَنُوْا وَاتَّقُوا'¹⁶ kelâmındaki takvâ budur. Havassın takvâsı ise sırrını Allah'tan alıkoyup meşgul eden şeylerden tenezzüh etmektir ki 'اٰمَنُوْا اللّٰهَ حَقًّا تُقَاتُوْهُ'¹⁷ kavliyle murad edilen hakiki takvâ işte budur!"¹⁸

¹² Bk. Muhammed b. Pir Ali Birgivî, *Mukaddimetü'l-müfessirîn*, dırâse ve thk. Abdurrahman b. Sâlih b. Süleyman ed-Dehş (Medîne: Mecelletü'l-Hikme, 2004).

¹³ Birgivî, *Mukaddimetü'l-müfessirîn*, 106.

¹⁴ Birgivî, *Mukaddimetü'l-müfessirîn*, 51-52.

¹⁵ el-Bakara 2/2: "Bu, kendisinde şüphle olmayan Kitap'tır. Müttakiler için hidâyet rehberi (yol gösterici)dir."

¹⁶ el-A'râf 7/96: "Eğer o memleketlerin halkları iman etseler ve (günahlardan çekinip) takvâlı olsalardı..."

¹⁷ Âl-i İmrân 3/102: "...Allah'tan nasıl korkmak gerekiyorsa öylece korkup gerektiği gibi takvâlı olun..."

¹⁸ Birgivî, *Mukaddimetü'l-müfessirîn*, 206-207.

Benzeri tasniflere sûfî müfessirlerin eserlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021), "Takvâ'nın dört vecih üzere olduğu söylenmiştir: Avam için şirkten sakınmak, havas için maâsîden sakınmak, ârifler için tevessülden sakınmaktır. Safvet ehlinin takvâsı ise O'ndan korkup yine O'na kaçmaktır." rivâyetini nakleder.¹⁹ Kuşeyrî (ö. 465/1073) ise, "Takvâ, tâatlerin bir araya toplanmasıdır. Başı şirki terk etmek, sonu ise Allah'ın gayrısı namına ne varsa hepsinden sakınmaktır. Senin için ağyârın ilki nefstir. Kim nefsinden ittikâ ederse makam ve hâlin şuhûdu olmaksızın Allah ile beraber durur." der.²⁰ Benzeri bir yaklaşım *Te'vîlât*'ta da mevcuttur.²¹

Görüldüğü gibi Birgivî'nin takvâ kavramıyla ilgili yapmış olduğu tasnif, kadîm sûfîlerin ortaya koydukları yaklaşımla aynı çizgidedir. Oysaki lafzî olarak takvânın anlamı, yine müellifin belirttiği gibi kişiyi âhirette cezaya müstahak kılabacak fiil ve terkten korunup kaçınmaktır.²² Bunlar da şeriatta hududu çizilen haramlardan içtinab etmektir. Dolayısıyla müellif sarîh anlam üzerinde yapılan açıklama sonrasında, ehl-i tasavvuf penceresinden takvânın mahiyetine temas etmektedir. Söz konusu açıklama, takvâ kavramına tasavvufî açıdan bir yaklaşım görünümündedir.

1. 2. Birgivî "هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ"²³ âyetini izah ederken şöyle bir kayda yer vermektedir:

"Şeriata bağlı sûfîlerin muhakkikleri (kaddesallahu sırrehüm) şöyle demişlerdir:

Yüce Allah'ın kemâli iki türlüdür. Biri zâtîdir ki Yüce Allah'ın vücûb-ı vücudu, hayatı, ilmi ve bunların dışında ittisaf ettiği diğer sıfatlarıdır. Bunlar mazharları iktiza etmez, gayrı da gereksinim suretinde ortaya çık(ar)maz. İkincisi ise Yüce Allah'ın sıfâtî kemalidir ki fiilî esmâsıdır. Yüce Allah bu kısım da ittisaf etmiştir. Bunlar mazharları iktiza eder ancak bu mazharlar yine ihtiyaçtan (garaz) dolayı ortaya çıkmaz."²⁴

¹⁹ Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, thk. Seyyid İmran (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1: 58.

²⁰ Abdülkerim b. Havâzin Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrahim Besyûnî (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmeti li'l-Kitab, 1981), 1: 312.

²¹ Necmüddîn ed-Dâye - 'Alâü'd-Devle es-Simnânî, *et-Te'vîlâtü'n-necmiyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1: 107.

²² Birgivî, *Mukaddimetü'l-Müfessirîn*, 205.

²³ el-Bakara 2/29: "O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra semâya yönelip onları yedi gök halinde düzenleyendir. O, her şeyi hakkıyla bilendir."

²⁴ Birgivî, *Mukaddimetü'l-Müfessirîn*, 379.

Birgivî'nin Allah'ın sıfatları konusundaki bu yaklaşımı dikkat çekicidir. Erken dönemlerden itibaren yapılan tasniflerin müteahhirîn ve yeni ilm-i kelâm devirlerinde sistematize edildiği; dolayısıyla erken dönemde farklı tasniflerin olduğu bilinmektedir. Söz konusu tasniflerden biri Ebu Hanîfe'ye (ö. 150/767) aittir. O, sıfatları zatî ve fiilî olmak üzere ikiye ayırmış; birinci gruba hayat, ilim, irâde, kudret, kelim, sem' ve basar; ikinci gruba ise yaratma, yapma, rızıklandırma, hayat verme, hayatı sona erdirmeye gibi sıfatları dâhil etmiştir. Ebû Hanîfe geleneği içinde yetişen Mâtürîdî de (ö. 333/944) sıfatları zâtî ve fiilî şeklinde ayırmış; fiilî sıfatları ezeli olan tekvin sıfatı içinde değerlendirmiştir.²⁵ Hanefî-Mâtürîdî geleneğe mensup Birgivî'nin muhakkik sûfilerden yapmış olduğu nakilde aynı tasnifin benimsenmiş olması; müellifin de bunu teyit ettiğine dair bir gösterge sayılabilir.

2. Birgivî'nin Yapmış Olduğu İşârî Te'viller

2. 1. Birgivî, " الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَنْقُطُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ " ²⁶ "أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ" âyetinde; Yüce Allah'ın birleştirilmesini emrettiği ancak fâsıklar/kâfirler tarafından kesilip koparılan şey hakkında şöyle der:

"Bunun, Yüce Allah'ın razı olmadığı bütün kopuş ve ayrılıklar olması muhtemeldir. Sila-i rahmi kesmek, peygamberler ve kutsal kitaplar arasında ayırım yapmak ve buna benzer şeyler olabilir.²⁷ Âyetteki tavsif zâhiren fâsıklar için kullanılmıştır. 'كُفِعَ' lafzının manası ise Yüce Allah'ın rızası olmaksızın, mahlûkatın hakkını zayi etmektir."²⁸

Bu âyetin kimlerden bahsettiği konusunda müfessirlerin ihtilaf ettiği bilinmektedir. Kimileri âyetin fâsıklardan bahsettiğini, bozulan ahdin taat ahdi olduğunu söylerken; diğerleri âyetin Ehl-i Kitap mensubu olan kâfirler ve münafıklar hakkında indiğini, bozulan ahdin ise gerçeği bildikleri halde bozdukları tasdik ve iman ahdi olduğunu

²⁵ Detaylı bilgi için bk. İlyas Çelebi, "Sıfat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 100-106.

²⁶ el-Bakara 2/27: "Onlar (fâsıklar) ki, Allah'a kesin söz verip antlaştıktan sonra ahitlerini bozarlar. Allah'ın birleştirilmesini buyurduğu şeyi ayırıp koparırlar ve yeryüzünde bozgunculuk yaparlar; zarara uğrayanlar işte onlardır."

²⁷ Ayrıca bk. Ebû Mansur Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlî's-sünne*, thk. Mecdî Baslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1: 408; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyan an tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 2002), 1: 173.

²⁸ Birgivî, *Mukaddimetü'l-Müfessirîn*, 361-362.

söylemişlerdir. Bazı müfessirler ise kastın bütün kâfirler olduğu kanaatindedir.²⁹ Mâturîdî buradaki ahdin iki veçhesinin olduğunu belirtir. İlki, kişinin kendi yaratılışına bakarak yaratan Rabbini tanıyıp ona inanmasıdır. İkincisi ise peygamberlerin lisanlarıyla iletilen ilâhî mesajlara ittiba etmesidir.³⁰ Yine aynı mânayı teyiden söz konusu ahdin iki yönü; misak günü “أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ: Rabbiniz değil miyim?”³¹ hitabına verilen “بلى: Evet (Rabbimizsin).”³² cevabı ve Tevrat'ta mevcut sıfatları itibariyle Hz. Muhammed'e (sas) iman etmeleri olarak tarif edilmiştir.³³

Birgivî âyette geçen “أَنْ يُوصَلَ” ifadesiyle ilgili olarak “Onun (âyetin yahut lafzın) te'vîli” başlığıyla şu çerçevede bir açıklama yapar:

“Müteferrik şeylerin birleştirilmesi; kesretin nisbî bir kesretle, ancak bunun yanında hakîkî bir vahdetle vâhid olarak görülmesiyle olur. Oysaki onlar bu emrin aksini yaparak, hakîkî vahdete sahip olan Vâhid'in kesir olduğuna itikad ederler. Böylece kesret ile vahdeti perdelemiş olurlar. Farklı şeyleri bir araya toplamazlar; aksine toplu olanı dağıtarak, Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyi koparır, tefrika erbabının fitnelerini harekete geçirmek ve kulluk vecihlerini yönlendirmekle onların ubudiyet arzında bozgunculuk yapmış olurlar.”³⁴

Kendisinin vahdet-i vücûd görüşünü hangi ölçüde benimsediğini ve nasıl anladığını ayrıntılarıyla bilemiyoruz ancak İmam Birgivî'nin bu te'vîlinde vahdet-i vücûdun etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Detaylıca ele alınması gereken bir mesele olan vahdet-i vücud bu çalışmanın asıl konusu değildir. Bu bakımdan meseleye kısaca şöyle değinmemiz mümkündür:

Bazı müellifler tarafından teknik bir terim halinde kavramsallaştırılan “vahdet-i vücûd” ifadesi İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde geçmemektedir; ancak o, mahiyet itibariyle bu düşünce sisteminin kurucusu sayılmaktadır. İbnü'l-Arabî'ye göre vücûd esasen birdir, mevcûdat ise onun tecellîlerinden ibarettir. Bu durumda “muvahhid” olan kimse, görüntüdeki çeşitliliğe ve çokluğa rağmen hakikatte birlik ve bir varlık olduğunu keşfedip bunu tasdik eden kimse demektir. Böyle

²⁹ Bk. Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme (Beyrut: Dâru't-Taybe, 1999), 1: 210.

³⁰ Mâturîdî, *Te'vîlât*, 1: 408.

³¹ el-A'râf 7/172.

³² el-A'râf 7/172.

³³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 1: 173.

³⁴ Birgivî, *Mukaddimetü'l-Müfessirîn*, 363.

olunca bu kişinin yaptığı iş “vücûdun hakikatini birlemek”tir. Zira İbnü'l-Arabî'ye göre şirk vücûdun çokluğu demektir. Ehadiyyette ne kesret ne tezat ne de herhangi bir taayyün vardır. Bu cihetten Allah sırf nur, sırf iyi ve gayblar gaybıdır. Vâhidîyyet mertebesinde ise Allah yaratıcı sıfatıyla birçok şeyin yaratılmasının fâili olunca bir “çokluk” ve “farklılık” ortaya çıkar ve vahdet bozulur. Ancak bu mertebede Hakk'ın tezahürü ve tekâsürü zâtıyla değil sıfatları vasıtasıyla olur. Bu durumda zâtı açısından bakıldığında aynı hakikate “O Hak'tır”, sıfatları açısından bakıldığında ise “O halktır” denebilir. Bilgimiz dâhiline giren her şey sadece mukayyet bir vücûda (varlığa) sahiptir. Bu mukayyet vücûd kendi kendisinin kaynağı olamaz. Binaenaleyh bütün sınırlı varlıkların kaynağı olan bir “mutlak”, bir “mutlak hakikat”, bir “mutlak vücûd” olmalıdır. Bu mertebeden bakınca mutlak vücûd (vücûd-ı mahz) denildiğinde ister vücûd ister mevcûd kastedilsin İbnü'l-Arabî'ye göre çok fark etmez, çünkü her ikisi de neticede o tek hakikate bağlıdır. Diğer bir ifadeyle her ne kadar düşüncede, dilde ayrılabilirlerse de mutlak hakikat ile mutlak vücûd ve mevcûd ayrında, özünde, hakikatinde birdir. Mutlak vücûdu Allah ile bir tutan İbnü'l-Arabî'ye göre hâdis olan şeylere zaten vücûd lafzının itlâk olunması mümkün değildir.³⁵

Panteizmle taban tabana zıt olan bu düşüncede³⁶ vücud/varlık ontolojik açıdan birdir. Bir olan varlık, mahiyetlerin tezahürü yoluyla çok varlıklar haline gelmez. Çünkü varlık, tek bir realitedir. Onda çokluk ve ikilik söz konusu değildir. Gerçi varlıklara, geçici olarak şimdi

³⁵ Detaylı bilgi için bk. Mahmut Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20: 499-506. Müellifin varlık mertebeleriyle ilgili düşüncesi için ayrıca bk. Davut Ağbal, *İbn Arabî'de İşârî Tefsîr* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 82-120.

³⁶ İbnü'l-Arabî'nin görüşleri üzerinde çalışan bazı şarkiyatçılar, bu görüşlerin kendi kültürleri içerisinde karşılığını bulma yoluna gitmiş ve bunun için “panteizm” kelimesini seçmişlerdir. Onların bu yaklaşımları Batı'da yetişmiş bazı Müslüman ilim adamları tarafından da benimsenmeye başlanınca ortaya tam bir kavram kargaşası çıkmıştır. Halbuki İbnü'l-Arabî'nin hakikatte, “Vücûdda yalnız Hak vardır” esasından kaynaklanan görüşleriyle felsefede tartışılan monizm veya panteizm akımları arasında kıyas kabul etmez farklılıklar vardır. Özetle söylemek gerekirse vahdet-i vücûd mektebi mâsivaullahı Hakk'a tâbi kılmaya çalışırken panteizm Hakk'ı mâsivaullahı tâbi kılmaktadır. Panteizm, şehâdet âlemini tanrılaştırarak mâverâyı inkâra ve ilhâda kadar götürmüş bir felsefedir; İbnü'l-Arabî'nin görüşleri ise Hakk'ı her mertebede tanıyıp tasdik edebilme yoludur. (Bk. Kılıç, “İbnü'l-Arabî”, 20: 507.)

mevcudat veya kâinat denilir. Fakat bunlar gerçek varlıklar olmayıp gölge, vehim ve hayalden ibarettir. Zira bunlar sürekli değişmekte ve bozulmaktadır. Bunlara varlık denilmesi mazhariyet ilişkisiyle mecâzî bir isnattır. Bunlar Allah'ın varlığı ile var olan çeşitli şekil ve görünümlerdeki tecellilerden veya Allah'ın sıfatlarının tecellilerinden ibarettir. Aslında bunlar ezelden beri Allah'ın ilminde sabit olan mahiyetlerdir ki buna "a'yân-ı sâbite" denir. Allah'ın a'yân-ı sâbiteye tecellisi anında varlıklar meydana gelir. Bu tecelliye mazhar olan a'yân-ı sâbite farklı yeteneklere sahip olduğu için farklı varlıklar meydana gelir. "Hak" ve "Halk" bir tek hakikatin iki yüzüdür. O, vahdet/birlik veya zâtı itibariyle bakıldığında "Hak", kesret/çokluk veya mümkün varlıklarda tecelli eden sıfatları açısından bakıldığında ise "halk"tır. İnsan bu birliği akıl yoluyla değil, zevk yoluyla idrâk eder. Allah'ın varlığı veya zâtı, mutlak varlık olması bakımından kesinlikle bilinemez. Sıfatlar bakımından ise, O'nun tecellilerini varlıkta apaçık görürüz.³⁷

Görüldüğü gibi Birgivî'nin işârî te'vîli doğrudan vahdet-i vücûd düşüncesine göndermeler yapmaktadır. Âyetteki mânevî işâret ona göre kesrette boğulmaktan sakınıp varlığı vahdette birleştirmeyi emretmektedir. Dolayısıyla toplu olanı dağıtanlar Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyi koparmış ve ahdi bozmuş olurlar.

2. 2. Birgivî yukarıda ele alınan âyeti takip eden " كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَفْوَانًا " 38 âyetiyle ilgili de çeşitli açıklamalar yaptıktan sonra "âyetin te'vîli" kaydıyla şöyle bir izah yapar:

" كَيْفَ تَكْفُرُونَ : Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? : -Yani, 'Ey sâlikler nefsanî düşüncelerinizi O'ndan nasıl gizliyorsunuz?'- Halbuki siz cehâlet ölümüyle ölmüş idiniz, sonra sizi ilimle diriltti. Bunun ardından nefsanî hevânın zaptettiği nefislerinizi sizin vahdette fenâ bulma irâdenizle öldürecek, sonra da sizi hakîkî hayatla tekrar ihyâ edecektir. Bu hakiki hayat ise Yüce Allah'ın bekâsıyla bâkî olmaktır; fenâ bulmanın ardından karşılıksız bir şekilde verilmiş hakkânî bir vücuddur. ' ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ' : En sonunda ona döndürüleceksiniz.' (Bu dönüş); şayet vahdet, sıfatların vahdetyise müşâhede için, zâtın vahdetyise şuhûd içindir."³⁹

³⁷ Hasan Hüseyin Tunçbilek, "Muhyiddîn İbn Arabî'de Vahdet-i Vücûd Telakkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2008): 14-15.

³⁸ el-Bakara 2/28: "Siz ölümler iken (henüz yokken) sizi diriltten (dünyaya getiren) Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda ona döndürüleceksiniz."

³⁹ Birgivî, *Mukaddimetü'l-müfessirîn*, 371-372.

İşârî te'vîl erbâbının bu âyete nasıl yaklaştığına bakacak olursak; “ölüm-hayat” kavramları için şunların kaydedildiğini görürüz: Şirk ile ölmüş durumdaydınız, (Allah) sizi tevhitte diriltti. Cehalet ile adeta ölümler hükmündeydiniz, Allah sizi ilim ile diriltti. Allah'ı bilmemekle birer ölüydünüz, sizi marifetullah ile diriltti. İhtilaf ile ölmüştünüz, kalplerinizi birleştirerek sizi diriltti. Siz nefsanî hayatınızla ölmüştünüz, nefislerinizin ölümü ve kalplerinizin ihyasıyla sizi diriltti. Gaflet ve hicabın gamı ile ölümler durumundaydınız, sizi yakaza ve O'na yönelişle ihyâ etti.⁴⁰

Birgivî'nin yukarıdaki yorumu bu izâhata kısmen benzemekte ancak daha farklı bir boyut kazandırmaktadır. Yine vahdet-i vücûd meşrebinden esintiler taşıyan bu te'vîlde müellif cehâleti ölüme, ilmi dirilişe benzetmektedir. Ardından kulun vahdette fânî olma irâdesiyle nefsi öldürülecek, sonra da hakîkî hayatla tekrar ihyâ edilecektir. Bu hakîkî hayat ise Yüce Allah'ın bekâsıyla bâkî olmaktır.

2. 3. Birgivî, üzerinde çalıştığımız tefsirinde son olarak “ *وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ إِنَّ لِي لَأُتَمِرُكَمُ إِنَّ اللَّهَ بِأُمُورِكُمْ أَشَدُّ بَصِيرَةً وَأَنَّ تَدْبِيرَهُ بِنُورٍ قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُؤًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ* ”⁴¹ âyetiyle bir sonraki âyetin izâhı sadedinde işârî te'vîle yer vermiştir. Yüce Allah'ın ineği kesme emri konusunda müellifin yorumu şöyledir:

“Kim bâkî olan hayatı isterse bilsin ki bu ancak hakîkî düşmanın helâkiyle olur.

O düşman da Hz. Peygamber'in (sas) “ *أَعْدَىٰ عَدُوِّكَ نَفْسِكَ الَّتِي بَيْنَ حَنَبَيْكَ* ”⁴² kavline göre nefistir.

Burada ineği kesmeye yönelik emirde, nefsin hevâsını riyâzet bıçağıyla ve şeriata imtisal ile kontrol altına almaya îma vardır.”⁴³

Âyette, kesilmesi emredilen ineğin nefse işaret olduğuna dâir, *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*'de şu açıklama yapılmıştır: “Burada hayvânî nefis ineğinin boğazlanmasına işaret vardır. Nitekim onun kesilmesinde rûhânî kalbin hayatı vardır. Bu ise cihad-ı ekberdir ki Hz. Peygamber

⁴⁰ Bk. Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, I: 53; Kuşeyrî, *Letâif*, I: 73; Dâye - Simnânî, *Te'vîlât*, 1: 139; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Ruslan (Kâhire: y.y., 1997), 1: 92.

⁴¹ el-Bakara 2/67: “*Hani Mûsâ kavmine, 'Allah size bir inek kesmenizi emrediyor.' demiş; onlar da ona 'Bizi alaya mı alıyorsun!' demişlerdi. Mûsâ, 'Câhillerden olmaktan Allah'a sığınırım!' dedi.*”

⁴² “*Senin en şiddetli düşmanın iki yanın (iki kaşın, iki kaburgan) arasında (içinde) bulunan nefsidir.*” Bk. Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer es-Sâmîrî el-Harâitî, *İ'tilâlu'l-kulûb*, thk. Hamdî ed-Demirdaş (Mekke: y.y., 2000), 26; Sülemî, *Âdâbu's-suhbe*, thk. Mecdî Fethi Seyyid (Tanta: Dâru's-Sahâbe, 1990), 67.

⁴³ Birgivî, *Mukaddimetü'l-müfessirîn*, 568.

48 | Y. E. GÖRDÜK / Bakara Sûresi Tefsiri Perspektifinden İmam Birgivî'nin Tasavvufa ve İşarî Te'vîle Yaklaşımı

'رَجَعْنَا مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ': *Küçük cihattan büyük cihada döndük!*⁴⁴ sözü ile ona işaret etmiştir. Kezâ 'موتوا قبل أن تموتوا': *Ölmeden önce ölünüz!*⁴⁵ sözü de bu manaya işaret eder.⁴⁶ Farklı tefsirlerde de aynı te'vîlin yapılmış olduğu görülmektedir.⁴⁷

Birgivî'nin yukarıda yer verilen yorumunda iki husus dikkat çekmektedir. İlki, yapmış olduğu te'vîli hadîse dayandırması ve şeriata imtisal yoluyla nefsi gemlemenin gerekliliğini söylemesidir. İkincisi ise Tasavvuf ehlinin olmazsa olmazı mesâbesinde bulunan riyâzeti adeta bir bıçak gibi görüp, ancak bununla nefsin hevâsının kesileceğini belirtmesidir. Müellifin altını çizdiği bu iki husustan, şeriat ahkâmının tasavvuf ve tarikat için vazgeçilmez bir esas olduğunu vurgulamak istediği anlaşılmaktadır.

2. 4. Müellif yukarıdaki yorumunun hemen ardından bir sonraki "قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَعْرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بَكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ فَاَفْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ"⁴⁸ âyetiyle ilgili şöyle der: "عَوَانٌ" lafzında, ona gereksinim duyulan (muztar kalınan) bir zamana îma vardır ki bu, çocukluk ile yaşlılık arasındaki zaman olan gençliktir. Çocukluğun yetersizliği ile yaşlılık zafiyetinin olmaması için ona gerek vardır.⁴⁹

Başta İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen tefsir olmak üzere, meşhûr sûfilerin bu âyetle ilgili izâhlarında da "لَا فَارِضٌ" lafzıyla yaşlılık çağına gönderme yapıldığı, çünkü ihtiyarlık yaşının sülûk yolunda zafiyet sebebi olduğu belirtilmiştir. Bu çağ ayrıca nefsanî kuvvelerin yerleştiği, istidatların zâil olduğu; itikatların, tamahın ve alışkanlıkların rüsûh bulup derinleştiği bir zamandır. Bu sebeplerdir ki bazı meşâyih, "Kırk yaşından sonra sûfî olan nadirdir." demiştir. "وَلَا بَكْرٌ" lafzında ise gençlik çağına işaret vardır, çünkü bu çağda şehvetin sarhoşluğu mevcuttur. Gençlik çağındaki istidatlar, kişiden istenecek manevî mücâhede için

⁴⁴ Bk. Ebû Hamîd Muhammed Gazâlî, *Me'âricu'l-kuds fî midrâci ma'rifeti'n-nefs* (Beirut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1975), 99; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 7: 36.

⁴⁵ Bk. İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlül-ilbâs* (Kahire: Mektebetü'l-Asriyye, 2000), 2: 350.

⁴⁶ Dâye - Simnânî, *et-Te'vilât*, 1: 174.

⁴⁷ Bk. Nizâmüddin el-Hasan b. Muhammed en-Neysâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân ve reğâibu'l-Furkân*, thk. Zekeriyya Umeyrat (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1995), 1: 314.

⁴⁸ el-Bakara 2/68: "'Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl olacağını bize açıklasın.' dediler. Mûsâ 'Rabbim diyor ki: O, ne yaşlı, ne körpe, ikisi arası bir sığırdır. Haydi emrolduğunuz işi yapın.' dedi."

⁴⁹ Birgivî, *Mukaddimetü'l-müfessirîn*, 568.

henüz noksandır. Nitekim tabî kuvvelerin galebe çalmasıyla riyâzet yükünün taşınması müşkil olacaktır. “عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ” ise bu iki halin ortası ve aklın kemâl çağına işârettir.⁵⁰

O halde hevâsından korunmak için hayvânî nefis ineğini riyâzetle kesmenin zamanı ne vücutça zayıflığın baş gösterdiği yaşlılık, ne de riyâzete tahammül edemeyecek mahiyette bir çağ olan gençlik/ergenliktir. Bu mücâhede için en uygun zaman kemâl çağıdır. Diğer sûflerin yorumları paralelinde Birgivî'nin lafzen “çocukluk” diye tabir ettiği zamanın da çocukluktan ziyade gençlik dönemi olduğu anlaşılmaktadır ki kemâl yaşına nazaran bir nevi çocukluk sayılmıştır.

3. Birgivî'nin Sûfî Görünümlü İbâhiyye Mensuplarına Yönelik Eleştirisi

Birgivî yukarıda kaydedilen “هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ”⁵¹ âyetinin izahını yaparken “ل” lafzındaki “ل” harfinin Ehl-i Sünnet'in ekserisine göre tarif için olduğunu; Mu'tezileye ve müteahhir fukahânın çoğuna göre ise bu “ل” harfinin ta'lîl ifade ettiğini belirtir. Müellif bazı mutasavvıf görünümlü câhillere göreyse bu “ل” harfinin mutlak ibâhe ifade ettiğini söyler. Buna göre “لَكُمْ” lafzından sonra gelen “مَا” arzda bulunan her şeyi kapsamaktadır. Kezâ bunlara göre Hz. Peygamber'in (sas) “Allah bir kulu sevdiği zaman günah ona zarar vermez!”⁵² hadîsi de ibâhe ifade etmektedir. Onların zannına göre bir kul muhabbet ve marifette ilerlediği zaman kalbi safiyete ulaşır ve imanı küfre tercih eder. Böylece zahirî hizmet (mükellefiyetler) ondan sâkıt olur, haramlar da kalkar; çünkü sevgili, sevdiğini zahmetle mükellef tutmaz, kebâir yüzünden cehenneme de sokmaz. Bazıları da zahirî ibadetlerin kendilerinden sâkıt olduğunu, ibadetlerinin tefekkürle yerine geldiğini iddia etmişlerdir.⁵³

⁵⁰ Bk. Şeyhu'l-Ekber Ebû Abdillâh Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *Tefsîru İbni'l-Arabî*, (b.y.: y.y., ts.), 1: 42 (İbnü'l-Arabî adıyla basılan eserin Abdürrezzak el-Kâşânî'ye [ö. 736/1335] ait olduğu belirtilmektedir); Dâye - Simnânî, *Te'vîlât*, 1: 174; Neysâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân*, 1: 314.

⁵¹ el-Bakara 2/29.

⁵² Bk. Celâluddîn es-Suyûfî, *Câmi'u'l-ehâdis*, nşr. Hasan Abbâs Zeki (b.y.: y.y., ts.), 2: 192. (Eserde söz konusu hadîsin Deylemî'nin *Künûzu'l-hakâik*'inde geçtiği belirtilmektedir.)

⁵³ Birgivî, *Mukaddimetü'l-müfessirîn*, 377.

Birgivî'ye göre bu düşünce icmâ ile küfür ve dalâlettir; çünkü ibâhiyye, nasların zâhirini onların iddia ettiği anlamlara çevirici herhangi kat'i bir delil olmadığı halde doğru yoldan sapma eğilimi göstermiş kimseler gürûhudur. Oysa Hz. Peygamber'in (sas) hadîsi, Allah'ın bir kulunu sevdiği zaman onu masiyetten koruduğu ve kulunu onun zararına uğratmadığını ifade etmektedir.⁵⁴ Nitekim peygamberler (as) muhabbetin, marifetin ve safiyetin en yüksek derecesinde olmalarıyla birlikte mükellefiyetin en ağırlıyla sorumlu olmuşlardır. Âyette geçen "كُلِّ" lafzındaki "ك" harfi yeryüzündeki her şeyin insan için olduğunu ifade etmektedir; ancak ifade, her bir şeyin her bir kişi için olduğu anlamına gelmez, tam aksine külli anlamda her şeyin herkes için yaratılmış olduğunu anlatır. Bu da şer'î ahkâma münâfi değildir. Örneğin bir kişiye ait mülk, herkese değil o kişiye aittir. Yahut bir kişinin nikâhlı eşi, herkese değil sadece o kişiye helâldir.⁵⁵

Birgivî'nin yukarıda nakledilen yorumunda bahsettiği "ibâhîler" özetle; Allah'ın itaat ve ibadete muhtaç olmadığı, sonsuz lütuf ve keremiyle günahları bağışlayacağını, mânevî terakkînin ibadetler olmaksızın sadece riyâzetle elde edilebileceğini, ebedî saadet veya felâketin ezelde takdir edildiğini, dolayısıyla dinî kurallara uymanın bir önem taşımadığını ve benzeri sapkın iddiaları ortaya atan kimselerdir. Bir kısmı sûfî görünümünde olan ancak bu şekilde sahteleşen ve sapan ibâhîler, namaz ve oruç gibi zâhirî amelleri reddetmişlerdir. Hatta onlara göre kâmil bir sûfî, tabiatı itibariyle günah işleyemeyeceği için onun gayrimeşru gibi görünen fiilleri bile başka şekilde anlaşılmalıdır.⁵⁶

Görüldüğü gibi Birgivî bu eleştirisinde, âyette geçen bir kelimenin başındaki harften hareketle yapılan ve sapkın Bâtınîliğe doğru kayan yanlış bir yorumu reddetmiştir. Bu örnek müellifin önemli bir özelliğini ortaya koymaktadır. Nitekim o, kendi düşüncesi çerçevesinde işârî

⁵⁴ Mutasavvıflar bu haberin açıklamasını genel anlamda şu çerçevede yapmıştır: Yani onu günahattan muhafaza eder, günah işlediği zaman pişman olmayı nasip eder ve tövbe etmeye muvaffak kılar. Böylelikle günah ona zarar vermez. Bk. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb fi muameleti'l-mahbûb*, thk. Asım İbrahim el-Keyâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, 2005), 2: 82; İmam Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma' rife, ts.), 4: 327; İsmail Hakkı el-Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-fîkr, ts.), 1: 108.

⁵⁵ Birgivî, *Mukaddimetü'l-müfessirîn*, 377-378.

⁵⁶ Detaylı bilgi için bk. Hasan Onat, "İbâhiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 252-254.

te'vîller yapmakla birlikte şeriata muhalif olan sapkın yorumları reddetmeyi de ihmal etmemiştir. Müellif aslında böylece işârî te'vîlin meşrûiyet sınırlarını da fiilen çizmiş olmaktadır.

Sonuç

İmam Birgivî Fâtiha ile Bakara sûresinin ilk 98 âyetini ele aldığı tefsirinin dört ayrı yerinde (27, 28, 67 ve 68. âyetler) işârî te'vîle yer vermiştir ki bu oran sayısal açıdan ortalama yirmi beş âyette bir defa şeklinde ifade edilebilir. Buradan hareket ve kıyasla, müellif şayet Kur'ân'ın bütününe tefsir etmiş olsaydı iki yüz elli civarı işârî yorumla karşılaşmamız mümkün olacaktı sonucuna varabiliriz. Aynı bakış açısıyla tefsirin iki yerinde (2 ve 29. âyetler) kavramlara tasavvufî perspektifle değinilmesi bu rakamın yarısına; tasavvuf adına yapıldığı iddia edilen sapkın bir yorum örneğine (29. âyet) yapılan reddiye de onun yarısına tekâbül eder. Söz konusu farazî rakamların yekûnu (250+125+62=437) hiç de azımsanmayacak derecede önemlidir. Zira işârî tefsirler içinde mütâlâa edilen eserlerin kâhîr ekseriyetinde de tıpkı Birgivî'nin yaptığı gibi önce sarîh anlama dair detaylı izahlar yapılmış ardından gerek görülen kısmın kısaca te'viline yer verilmiştir. Örneğin Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-Meânî*'si buna güzel bir örnektir. Hatta işârî tefsir deyince akla ilk gelen müelliflerden biri olan Kuşeyrî'nin (ö. 465/1073) *Letâifu'l-İşârât*'ında bile önce âyetlerin sarîh anlamlarıyla ilgili klasik açıklamalar yapılmıştır; bu açıklamaların yanında işârî te'vîller oran olarak çok az bir yer tutmaktadır. İmam Birgivî'nin bu bakımdan farkı, sistematik bir işârî te'vîl yapma yahut sûflerin görüşlerini her âyette nakletme tarzından ziyâde nerede gerek görürse, bu tür izahları o kısımda yapmış olmasıdır. Önemli olan nokta şu ki Birgivî söz konusu tefsirindeki metot ve tarzıyla Kur'ân'ın bütününe tefsir etmiş olsaydı, bugün biz onu işârî/tasavvufî tefsirler arasında zikrediyor olabilirdik.

Müellifin ibâhîlikle ilgili açıklamaları ve bunun icmâ ile küfür ve dalâlet olduğunu belirtmesi; tasavvufun ve sûfliğin özüne, aslına ve istikametlisine değil sahtesine, istismar edilen kısmına ve hevâya tabi kılınanına yapılmış bir eleştiridir. Onun küfür ve dalâletine hükmettiği kimseler gerçek sûfler değil cahiller ve istismarcı sahtekârlardır. Dolayısıyla ibâhî cereyanların âyet ve hadîslerin zâhirî anlamlarını tahrîp ve inkâr eder mahiyetteki yorumlarını net bir şekilde reddettiği anlaşılan Birgivî'nin bizzat işârî te'vîller yapmış olması; "Batınîler" in sapkın yorumlarıyla, şariat ehli sûflerin yapmış oldukları te'vîllerin özdeş

sayılamayacağını fiilen göstermektedir. Nitekim işârî te'vil erbâbı olan sûfiler, tasavvuf karşıtı bazı kimseler tarafından "Bâtınîlik"e sapmakla itham edilmektedir. Müellifin tefsirinde işârî te'villere yer vermesi ise bu bakımdan başlı başına bir tavır ortaya koymakta, önemli bir duruş arz etmektedir.

Birgivî'nin yorumlarında hem fikhî ve itikâdî olarak Hanefî-Mâturîdî çizgiyi takip ettiği görülmekte; hem de tasavvuf yolunda vahdet-i vücûd etkisi altında kaldığı anlaşılmaktadır. Bu etkinin Bayramiyye tarikatı dolayısıyla olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bazen önceki sûfî müfessirlerin yapmış oldukları yorumlar ekseninde te'viller yapan müellif, bazen de bunlara yeni açılımlar getirmiştir. Yaptığı te'villerden şer'î ahkâmın sınırlarına riâyet konusunda son derece tavizsiz olduğu anlaşılan Birgivî; vahdette fânî olmak, Bâki-i Hakîkî'yi bulmak, kesrette vahdeti görmek gibi mânevî hâllerden bahsetmekten de çekinmemiştir. Ona göre eşyanın nisbî bir kesreti fakat hakîkî bir vahdeti vardır. Bunu idrâk edemeyen kesret ile vahdeti perdelemiş olur ve Vâhid'in kesîr olduğunu zanneder. Bütün bu açıklamalar onun derin ve ince bir tasavvufî zevke sahip olduğunu hissettirmektedir.

Son tahlilde tasavvufî değiniler ve işârî te'viller açısından incelemiş olduğumuz tefsiri; İmam Birgivî'nin dengeli, muhakemeli ve yerinde yapılmış işârî te'villeri makbul addettiğinin delilidir. Bid'at ve hurafelere karşı son derece sert bir tavır takınan Birgivî'nin, Kur'ân tefsirinde işârî te'vili tasdik eder mahiyetteki yaklaşımı, toptancı ve insafsız ithamlara verilmiş esaslı bir cevap hükmündedir. Öte yandan müellifin konuyla ilgili yaklaşımı; mutasavvıf görünümlü herkesin her yapıp ettiğini toptan savunma refleksi gösterenlerle, tasavvufa dâir ne varsa bütünüyle düşmanlık yapanlar arasında, insaf sahibi bir âlimin takınması gereken tavrın müstesnâ örneklerindedir. Kanaatimizce onun bu tavrı, karanlıkta yanlış yöne meyletme ihtimali bulunanlar için hem uyarıcı hem de yol gösterici bir deniz feneri niteliğindedir.

Kaynakça

Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfu'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs*. Thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yûsuf el-Hindâvî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Asriyye, 2000.

Ağbal, Davut. *İbn Arabî'de İşârî Tefsîr*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

- Akgündüz, Ahmet. "Ebüssuûd Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 365-371. Ankara: TDV Yayınları 1994.
- Ay, Mahmut. "Birgivî'nin Tasavvuf Hakkındaki Görüşlerine Nablusî'nin Penceresinden Bakış". *Balıkesirli Bir İslam Alimi İmam Birgivî*. 3 Cilt. Ed. Mehmet Bayyığıt - Mehmet Özkan - M. Ali Çanakçı - A. Hamdy Abdelghany. 3: 753-774. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Bayramoğlu, Fuat - Azamat, Nihat. "Bayramiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 269-273. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Birgivî, Muhammed b. Pir Ali. *Mukaddimetü'l-müfessirîn*. Dırâse ve thk. Abdurrahman b. Sâlih b. Süleyman ed-Dehş. Medîne: Mecelletü'l-Hikme, 1425/2004.
- Bursevî, İsmail Hakkı b. Mustafâ el-İstanbulî el-Hanefî el-Halvetî. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Çelebi, İlyas. "Sıfat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37: 100-106. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Dâye, Necmüddîn/es-Simnânî, 'Alâü'd-Devle. *et-Te'vîlâtü'n-necmiyye ('Aynu'l-Hayât)*. Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2009.
- Düzenli, Yaşar. *İmam Birgivî ve Tefsirdeki Metodu*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987.
- Ebû Tâlib el-Mekkî. *Kûtu'l-kulûb fî muameleti'l-mahbûb*. Thk. Asım İbrahim el-Keyâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2005.
- Harâitî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer es-Sâmîrî. *İ'tilâlu'l-kulûb*. Thk. Hamdî ed-Demirdaş. Nşr. Nizâr Mustafa el-Bâz. Mekke/Riyad: y.y., 2000.
- İbn Acîbe, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *el-Bahru'l-medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. 6 Cilt. Thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Ruslan. Nşr. Hasan Abbas Zeki. Kâhire: y.y., 1997.
- İbnü'l-Arabî, Şeyhu'l-Ekber Ebû Abdillâh Muhyiddîn. *Tefsîru İbni'l-Arabî* (İbnü'l-Arabî adıyla basılan eserin Abdürrezzak el-Kâşânî'ye ait olduğu bilinmektedir). 2. Cilt. b.y.: y.y., ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. Thk. Sami b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Beyrut: Dâru't-Taybe, 1999.
- Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed. *Me'âricu'l-kuds fî midrâci ma'rifeti'n-nefs*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1975.

- 54 | Y. E. GÖRDÜK / Bakara Sûresi Tefsiri Perspektifinden İmam Birgivî'nin Tasavvufa ve İşârî Te'vîle Yaklaşımı
- Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Kılıç, Mahmut Erol. "İbnü'l-Arabî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 493-516. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Köprülü, Fuat - Uzun, Mustafa. "Akşemseddîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 299-302. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin Ebû'l-Kâsım. *Letâifü'l-işârât*. Thk. İbrahim Besyûnî. 3 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l Mısıriyyeti'l-Âmmeti li'l-Kitab, 1981.
- Martı, Huriye. *Birgivî Mehmed Efendi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Martı, Huriye. "et-Tarîkatü'l-Muhammediyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 106-108. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed. *Te'vîlâtü Ehlî's-Sünne*. Thk. Mecdî Baslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Neysâbü'rî, Nizâmüddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî. *Garâibu'l-Kur'ân ve reğâibu'l-Furkân*. Thk. Zekeriyya Umeyrat. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- Onat, Hasan. "İbâhiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 252-254. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Özkan, Mehmet. *Muhammed Birgivî'nin Fikhî Meselelere Yaklaşımı*. Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve'l-beyan an tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Câmi'u'l-ehâdis*. Nşr. Hasan Abbâs Zeki. 13 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyin. *Hakâiku't-tefsîr*. Thk. Seyyid İmran. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyin. *Âdâbu's-suhbe*. Thk. Mecdî Fethi Seyyid. Tanta: Dâru's-Sahâbe, 1990.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin. "Muhyiddîn ibn Arabî'de Vahdet-i Vücûd Telakkisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2008): 7-23.
- Uzun, Mustafa. "İbrâhim Tennûrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 356. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Yüksel, Emrullah. "Birgivî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 191-194. Ankara: TDV Yayınları, 1992.